

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Хотин-1621: 400 років пам'яті

Київ 2021

УДК 94(477.53-21) “1621”
X85

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України
(Протокол № 10 від 25 листопада 2021 р.)

Відповідальний редактор:
Валерій Смолій

Упорядник:
Дмитро Вирський

Хотин-1621: 400 років пам'яті. Збірник наукових праць /
відпов. ред. Смолій Валерій ; упоряд. Вирський Дмитро.
Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2021. 267 с.

У ювілейному збірнику, підготовленому здебільшого на матеріалах одноіменної міжнародної наукової конференції (Київ, 8 жовтня 2021 р.), представлені статті вчених з України, Білорусі і Молдови. У фокусі уваги дослідників різні політичні, дипломатичні та комемораційні аспекти Хотинської війни 1621 р., життєві реалії ранньомодерної війни, а також наративні пам'ятки про Хотин-1621.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України та ширшого регіону Центрально-Східної і Південної Європи.

ISBN 978-966-02-9773-9

© Інститут історії України
НАН України, 2021

Зміст:

<i>Передмова (Смолій Валерій)</i>	7
---	---

Політика, дипломатія, пам'ять

Степанков Валерій (<i>Кам'янець-Подільський</i>) Польсько-турецька війна 1620–1621 років: хто і коли її розпочав (кілька міркувань)	9
Константинов Валентин (<i>Кишинев</i>) Посредническая роль валашского князя Раду Михни в подписании хотинского договора 1621 года	29
Юга Олександр (<i>Кам'янець-Подільський</i>) «Козацька проблема» у політиці владної еліти Речі Посполитої в контексті Хотинської кампанії 1621 р.	41
Любы Андрэй (<i>Мінск</i>) Ян Караль Хадкевіч як месца памяці Усходняй Еўропы: трансфармацыі ХІХ – ХХІ стагоддзяў.	55

Життєві реалії війни

Сас Петро (<i>Київ</i>) Чи потерпали учасники хотинської битви 1621 р. від чуми?	71
Любая Алёна (<i>Мінск</i>) Татарські хоругви епохи Яна Караля Хадкевіча (сярэдзіна ХVІ – пачатак ХVІІ стагоддзя): динаміка арганізацыйных, сацыяльных і дэмаграфічных зменаў	81
Позняков Денис (<i>Хотин</i>) Реконструкція поля бою Хотинської битви 1621 р. на основі іконографічних та писемних джерел	95
Ільків Микола (<i>Чернівці</i>) Пруто-Дністровський театр бойових дій Хотинської війни 1621 р.	125
Федорук Андрій (<i>Чернівці</i>) «Останній похід слонів у Європу»: османська елефантерія під Хотиною в 1621 р.	155

Хотинські наративи

Вирський Дмитро (<i>Київ</i>) Козаки і офіційна історіографія: Хотинська війна 1621 р. і новий образ козаччини у творчості Я.-І. Петриція	199
--	-----

<i>Ковалець Тарас (Чернівці)</i> «To wojsko rozłożone tarczą obozowi...» Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького	213
<i>Луняк Євген (Ніжин)</i> Козацький чинник напередодні та під час Хотинської битви (1621) в рецепції французьких сучасників	257
<i>Відомості про авторів</i>	265

Contents

<i>Foreword (Smolii Valerii)</i>	7
--	---

Politics, diplomacy, memory

<i>Stepankov Valerii</i> . Polish-Turkish War of 1620-1621: who started it and when (several considerations)	9
<i>Konstantinov Valentin</i> . Mediating role of Wallachian prince Radu Michni in signing the Khotyn treaty of 1621	29
<i>Liuby Andrei</i> . Jan Karol Chodkiewicz as a place of Eastern Europe memory: transformations of the XIX – XXI centuries.	41
<i>Juga Oleksandr</i> . «Cossack problem» in the policy of the ruling elite of the Commonwealth in the context of the Khotyn campaign of 1621	55

The realities of war

<i>Sas Petro</i> . Did the participants of the Khotyn battle of 1621 suffer from the plague?	71
<i>Liubaia Alena</i> . Tatar military units of the era of Jan Karol Chodkiewicz (mid-16th – early 17th centuries): dynamics of organizational, social and demographic changes	81
<i>Pozniakov Denys</i> . Reconstruction of the battlefield of the battle of Khotyn 1621 on the basis of iconographic and written sources	95
<i>Ilkiv Mykola</i> . Prut-Dniester battleground of the Khotyn war of 1621	125
<i>Fedoruk Andrii</i> . «The last march of eastern elephants into western lands»: Ottoman elephanteri in the Khotyn war of 1621	155

Khotyn narratives

<i>Vyrskii Dmytro</i> . Cossacks and official historiography: The Khotyn War of 1621 and a New Image of the Cossacks in the Works of J.-I. Petritsij	199
<i>Kovalets Taras</i> . «That host is deployed as a shield for a camp...» Zaporozhian Host in the Battle of Khotyn in 1621 in the diary by Jan Rudomina-Dusiacki	213

Luniak Yevhen. Cossack factor on the eve and during the battle of Khotyn (1621) in the reception of French contemporaries . . . 257

Our Authors. 265

Передмова

Хотинська битва 1621 р. примітний історичний рубіж для багатьох народів Східної і Південної Європи. Турки і татари, поляки і литовці з білорусами, молдовани і румуни – усі вони докладно вписали цей славний епізод до своїх національних історій.

А для українців Хотинська війна 1621 р. взагалі визначила долю на століття – бо тоді йшлося про шанси вісьового для ранньомодерної історії країни козацького проекту. Знищення української козаччини, яка на Чорному морі стала реальною загрозою для Османської імперії, було офіційною метою військових дій з боку їх ініціаторів – турків-османів. Не дивно, що Військо Запорізьке тоді билося як востаннє і якщо для інших учасників бойові результати сприймалися радше як нічия, то для козаків вони таки були перемогою.

Запорожці під Хотином пройшли свою ініціацію Великою війною і отримали славу головного ворога Османів (так, навіть прообраз славнозвісного листа турецькому султану склали саме під Хотинську війну 1621 р.). І козаки довели, що можуть захистити неньку-Україну – а отже, стали претендувати на статус провідної верстви бодай на частині країни (українській Наддніпрянщині).

Тому пам'ять про Хотин-1621 для українців була довга і наснажуюча. І в 400-літній ювілей події згадати про це можна чимало. Зокрема, про перший «законний культ» вождя народу і гетьмана Війська Запорізького – Петра Сагайдачного (до того йшлося лише про неофіційні ушанування свавільника-основоположника Байди-Вишневецького чи повстанця Наливайка – вони не мали загальнонародної рамки).

Згадали про Хотин-1621 і за часів важких для України Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. Тогочасний лідер нації – гетьман Іван Самойлович казав, що то для козаків взірць «турецької війни» (конфлікту зі світовою супердержавою) і приклад загальної мобілізації країни, а прозапорізькі симпатки склали новий і класичний варіант листа запорожців до турецького султана.

Згодом модерна національна історіографічна традиція XIX-XX століть також охоче розробляла «хотинську» проблематику. Тому наразі Хотин-1621 є одним з найбільш широко відомих ранньомодерних історичних сюжетів в Україні. І серед «місць пам'яті» українців сучасний Хотин має власне загальнонаціональне, а не локальне значення.

В Інституті історії України Національної академії наук України хотинська тематика має тривалу і тяглу традицію дослідження. Вона не вичерпується ювілеями, але охоче використовує ювілейні «оказії» для ширшого резонансу наукового доробку як власних співробітників, так і вчених з цілої країни та закордону.

Сподіваємося, що і новий ювілейний збірник наукових праць, який підготований до 400-літньої річниці Хотинської війни 1621 р. також зацікавить як вчені кола, так і небайдужу громадськість. Він укладений на матеріалах міжнародної наукової конференції «Хотин-1621: 400 років пам'яті», проведеної Інститутом історії України 8 жовтня 2021 р.

академік Валерій Смолій

*Микола Ільків
(Чернівці)*

Пруто-Дністровський театр бойових дій Хотинської війни 1621 р.

Всі не могли начудуватися козакам,
що так славно билися над Прутом.
Осин Маковей «Ярошенко»

Знакова за масштабами і значенням Хотинська війна 1621 р. точилася як на суходолі, так і в акваторії Чорного моря. Основні ж бої на шляху армій до Хотина, як і власне генеральна битва, відбулися в Пруто-Дністровському межиріччі. Тому реконструкція шляхів просування військ і перебігу проміжних боїв, а також поля битви під Хотином є ключовими питаннями у вивченні Пруто-Дністровського театру бойових дій 1621 р. і цілісному розумінні воєнної кампанії загалом.

Попри значну зацікавленість цими подіями серед вітчизняних і зарубіжних науковців ще донедавна спеціальних досліджень із окресленої проблематики фактично не було. Навіть у спеціальних розвідках шлях руху військ подавався доволі приблизно або й довільно (рис. 1, 1)¹, без ідентифікації потенційних орієнтирів на місцевості та деталізованої характеристики боїв. Однак саме в деталях і якомога точнішій локалізації на місцевості полягає наукове, пам'яткоохоронне, туристично-екскурсійне та культурно-меморіальне значення результатів комплексних досліджень поля битви і підступів до неї.

¹ Якщо нанесений на мапі шлях руху турецької армії заперечень не викликає, то спрямування козаків Війська Запорозького на Кам'янець-Подільський звісно є помилковим, див.: *Chwała oreza polskiego*. 23 wrzesnia 2006. № 9 (30): Bitwa pod Chocimiem 2.09-9.10.1621. S. 4.

Одними з перших конкретизували місця боїв козацьких частин із турками біля р. Прут (лівий і правий берег), а також звернули увагу на рух запорозького обозу правобережжям Середнього Дністра Ной Рашба та Лешек Подгородецький². До 390-річчя Хотинської битви вийшло друком фундаментальне дослідження Петра Саса, присвячене війні 1621 р. загалом, спершу у вигляді колективної праці³, а згодом – двох видань одноосібної монографії⁴. Інформативно об'ємний підрозділ стосується характеристики поля битви з виділенням чітких орієнтирів та прив'язкою до місцевості⁵. Грунтовно дослідник підійшов і до питання про шляхи пересування військ. Детально проаналізувавши бої козаків у Молдавському князівстві, він також запропонував загальну карту руху головних сил супротивників до Хотина (рис. 1, 2)⁶.

Незабаром, на основі подальших студій у цьому напрямку, науковець суттєво уточнив намічений раніше маршрут армії султана Османа II на північ, виокремивши низку географічних орієнтирів, а також деталізував перебіг проміжних боїв із козацькими підрозділами⁷. Запропоновані П. М. Сасом реконструкції є результатом першого комплексного дослідження поля битви загалом і шляхів підходів до нього зокрема. Вони узгоджуються, в основному, з наявною джерельною

² *Рашба Н., Подгородецький Л.* Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. 1971. № 12. С. 80-84; *Рауба Н.* Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним // Жовтень. 1985. № 4. С. 106-108.

³ *Сас П., Кіркене Г., Бумблаускас А.* Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ, 2011. 216 с.

⁴ *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. 520 с.; *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. 526 с.

⁵ *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 232-262; *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. С. 242-276.

⁶ *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 279-281, 293-295; *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 // Енциклопедія історії України. Київ, 2013. Т. 10: Т-Я. С. 421.

⁷ *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. 2014. Вип. 14. С. 56-70.

базою, але окремі моменти продовжують залишатися нез'ясованими, дискусійними чи суперечливими між собою, як, наприклад, ідентифікація окремих пунктів на місцевості та локалізація боїв на правобережжі Пруту.

Отож, подальші студії з вивчення окремих ділянок театру Хотинської війни і надалі залишаються актуальними. Вони можуть бути результативними лише за умови комплексного дослідження, тобто із використанням інформації з різних категорій джерел (писемних, іконографічних, археологічних, топографічних, топонімічних, ландшафтознавчих тощо) з обов'язковою кореляцією даних між собою. Важливо враховувати максимально можливу кількість потенційних орієнтирів на місцевості.

«Фермопіль» перед Хотином. На основі співставлення даних різних категорій джерел можна уточнити, наприклад, шлях просування армій до Хотина, а також локалізувати потенційні місця проміжних боїв на цьому шляху. Так, відомо, що 18 липня основні сили Османа II в районі Ісакчі по понтонному мосту переправилися через р. Дунай, у кінці другої – на початку третьої декади серпня перейшли на правий берег р. Прут вище Цецори, а 27 серпня дісталися гирла річки Радавець, де знову переправилися на лівобережжя Пруту.

Як вважає П. М. Сас, Радавець – це незначна права притока Пруту в районі сучасного населеного пункту Редуць-Прут (Румунія)⁸. Така ідентифікація підкріплюється як прямими, так і опосередкованими даними. Звісно, це співзвучність назв: Radawca rzeki – у щоденнику С. Любомирського⁹, Rădăuți – на карті третьої військової зйомки XIX ст. По друге, саме в цьому прикордонному районі України, Румунії та Молдови русло Пруту повертає на схід, а згодом – на південний схід і, таким чином, віддаляється від Дністра й, відповідно, Хотина

⁸ Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 63.

⁹ Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 74.

як кінцевого пункту призначення. Основні сучасні дороги теж перетинають ріку саме в цьому місці. Нижче за течією від с. Редеуць-Прут правий берег ріки був зручним для пересування турецьких військ – доволі пологий, без значних перепадів рельєфу, тоді як з протилежного боку дорогу перерізають впоперек притоки із глибокими чи заболоченими долинами. Вверх за течією – навпаки, правий берег Пруту стає високим, горбистим, із порівняно стрімкими схилами і з глибокими долинами та ярами.

Саме неподалік гирла цієї річки відбулися одні з перших сухопутних боїв запорожців з основними силами ворога. Один із козацьких загонів, чисельністю приблизно 260 осіб, який повертався із рейду з околиць Сучави до головного обозу (очевидно, через Дорохой і Дарабань), перехопило татарське військо. Не в змозі самотужки завдати запорожцям шкоди, татари звернулися по допомогу до султана, який відправив значне підкріплення з артилерією і сам із головною армією поспіхом за один денний перехід від Сасового Рогу подолав відстань не менше трьох волоських миль¹⁰, тоді як звичним темпом руху були дві милі¹¹.

¹⁰ *Stanislawa Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*. S. 74. Очевидно, тут варто розуміти як трансільванську милю. З-поміж трьох дунайських князівств миля, як одиниця вимірювання великих відстаней, використовувалася лише в Трансільванії. У XVII ст. трансільванська миля прирівнювалася до двох німецьких миль – приблизно 15 км. У цьому ж столітті це співвідношення змінилося – дві трансільванські милі почали дорівнювати трьом німецьким. Таким чином, ця одиниця довжини стала дорівнювати 11,13 км, див. *Stoicescu N. Cum masurau strămoşii: Metrologia medievală pe teritoriul României*. Bucureşti, 1971. P. 98-99. Тому, в даному випадку, турецьке військо здолало за добу, відповідно, від 33,4 до 45 км. З огляду на це, Сасовий Ріг не міг бути в районі Штефанештів (див.: *Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 64*), а хоча б за кілька десятків кілометрів вище за течією по р. Прут. На це вказує також інший орієнтир – зупинка «Богданешт», де турецька армія стояла табором 24 серпня, див.: *Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу*. (Повідомлення про Україну) / пер.

Авангард османських військ на чолі з Черкесом-пашею 27 серпня зав'язав із козаками бій, а незабаром поспіла й основна частина армії з Османом II¹². З невідомих причин козаки діяли розрізнено двома частинами. За донесенням Т. Шемберга, орієнтовно 70 чоловік засіли в печері¹³, тоді як решта окопалися в таборі. Штурм печерного сховку, навіть із застосуванням артилерії, не дав результату і супроводжувався значними втратами, після чого туркам вдалося викурити оборонців димом. Одночасно до двохсот запорожців отаборилися в лісі й два дні вправно відбивалися від турків, намагаючись вислизнути під покровом ночі. Майже всі козаки героїчно полягли (рис. 2), але безпрецедентний опір, який вони чинили впродовж кількох днів колосально переважаючому ворогу, мав у перспективі стратегічне значення. Це дало час, як вважають дослідники, основним силам запорожців під командуванням П. Сагайдачного дістатися Хотина й об'єднатися з польсько-литовськими підрозділами¹⁴.

Де ж саме загін запорожців, яких ще сучасники справедливо порівнювали із трьома сотнями спартанців під Фермопілами, призупинив рух турецької армії? Власних назв географічних орієнтирів від місця переправи через р. Прут і до Хотина невідомо, тому гіпотетично уточнити локалізацію бою можна за допоміжними й опосередкованими даними. Таким вагомим

османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 68. З-поміж кількох населених пунктів з такою назвою у межах сучасної Румунії та Молдови лише один лежав на шляху османської армії – Богденешть (рум. Bogdănești у Ботошаньському повіті), що лише за дві милі південніше Штефанештів. Немає підстав вважати, що таку відстань військо Османа II долало аж дві доби.

¹¹ *Реляція шпіона Іствана Радарі* // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. VIII. С. 231.

¹² *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 66-67.

¹³ *Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej.* S. 74.

¹⁴ *Рауба Н.* Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним. С. 106, 107; *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 67-70.

маркером, який раніше не розглядали в якості потенційного географічного орієнтиру, є власне печера, в якій сховався козацький загін. Лаконічні повідомлення джерел, особливо згадки в щоденнику С. Любомирського¹⁵ та хроніці М. Наїми¹⁶, фіксують стосовно печери одразу кілька чітких характеристик: 1) порожнина у скелях; 2) вузька, але, в той же час, досить значних розмірів, щоб умістити 70 людей (за даними Я. Собеського – 40¹⁷; за М. Наїмою – 90¹⁸); 3) із джерелом води всередині. Територіально найближчим до театру бойових дій 1621 р. є Мамалізький карстовий¹⁹ чи Новоселицький спелео-карстовий²⁰ підрайон, який знаходиться фактично на південно-східній межі поширення гіпсів і їх виходів на поверхню²¹. Тобто навіть теоретично виявлення печер на правобережжі р. Прут у цьому регіоні малоімовірно²².

¹⁵ *Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*. S. 74.

¹⁶ *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69-70.

¹⁷ *Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р.* // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. Хотин, 2011. С. 23-24.

¹⁸ *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 70.

¹⁹ *Рідуш Б., Купріч П.* Печери Чернівецької області: Кадастр (До XII з'їзду Української спелеологічної Асоціації). Чернівці, 2003. С. 5, 46-51.

²⁰ *Коржик В. П.* Карст і печери Буковини. Проблеми моніторингу, охорони і використання. Чернівці, 2007. С. 120, 160-166, рис. 16; *Коржик В. П., Королюк В. І.* Печери Буковини. Атлас-кадастр. Чернівці, 2007. С. 88-101.

²¹ *Андрейчук В.* Пещера Золушка. Сосновец-Симферополь, 2007. С. 23, рис. 2.4; *Bondar K., Ridush B.* Rockmagnetic and palaeomagnetic studies of unconsolidated sediments of Bukovynka Cave (Chernivtsi region, Ukraine) // *Quaternary International*. 2014. P. 2, fig. 1.

²² Висловлюю щирю подяку доктору географічних наук, професору, завідувачу кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича *Богдану Тарасовичу Рідушу* за надану з цього приводу консультацію.

У межах ареалу вказаного карстового підрайону відома низка знаних серед спелеологів печер: Попелюшка (90200 м), Буковинка (5155 м), Повзучий Голландець (281 м) та Джин (100 м)²³. До 1959 р. одна із найбільших печер світу, – Попелюшка, – знаходилася під водою, рівень якої був понижений штучно. З цієї причини гігантську систему порожнин між селами Подвірне (Україна) і Крива (Молдова) не можна розглядати як місце потенційного прихистку запорожців. Не цілком відповідає виділеним ознакам печера Повзучий Голландець північніше с. Мамалига, заповнена у більшості глиною. Частково звільнені від її усадки порожнини порівняно широкі й, водночас, низькі²⁴.

Входи до іншої печери, – Буковинка, – знаходяться за 1,5 км на південний захід від с. Стальнівці, на лівому березі р. Матка. Привхідна частина печери, до системи якої відноситься також печера Джин, зруйнована гіпсовим кар'єром (рис. 3)²⁵. Буковинка має три поверхи, нижній із яких затоплений підземними водами і з'єднується із середнім ярусом озерами-сифонами. Магістральні галереї мають 2-4 м висоти

²³ Щиро вдячний кандидату географічних наук, заступнику директора національного природного парку «Хотинський» з науково-дослідної роботи *Віталію Павловичу Коржуну*, який на XIII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 400-річчю Хотинської війни (Чернівці – Хотин, 22-23 жовтня 2021 р.), вказав на перспективну для пошуку печер ділянку долини р. Прут у районі сіл Шірауць і Переріта, а також співзвучність назви річки Радавець і значної лівої притоки Пруту Раковець (Молдова), у пониззі якої відомі печери. Однак обидві ділянки розташовані на південь від гирла Радавця нижче за течією р. Прут і через це, в першу чергу, не можуть претендувати на ідентифікацію з печерним сховком запорожців.

²⁴ *Рідуш Б., Купріч П.* Печери Чернівецької області: Кадастр (До XII з'їзду Української спелеологічної Асоціації). Чернівці, 2003. С. 51, рис. 47.

²⁵ Про видобування тут гіпсу кар'єрним способом відомо принаймні з початку ХХ ст.

й 2-5 м завширшки²⁶. У печерних відкладах виявлено рештки фауни пізнього плейстоцену та голоцену, а також сліди перебування первісної людини²⁷.

Це свідчить, що печера впродовж тисячоліть була доступним і привабливим сховком для тварин і людини. Наявність в околицях темно-сірих лісових ґрунтів та опідзолених чорноземів є ознакою «густого і темного» лісу, поширеного в давнину на цій території і згадуваного поряд із позиціями козаків серед скал²⁸.

Подібна практика використання печер для захисту далеко не поодинокі. Для Середнього Подністров'я, наприклад, на основі археологічних досліджень і писемних повідомлень виділено печери-сховища XVII ст.²⁹, а окремі об'єкти трактовано навіть як печерні монастирі-фортеці³⁰. Таким чином, єдиною відомою на сьогодні печерою в регіоні, яка відповідає всім наведеним у джерелах характеристикам, є Буковинка³¹. Тому саме її варто розглядати в подальшому як основний орієнтир при локалізації місця бою і шляху просування до Хотина основного турецького обозу. Вороже військо, перейшовши р. Прут, піднялося вздовж лівого берега вверх за

²⁶ *Коржик В. П., Королюк В. І.* Печери Буковини. С. 96.

²⁷ *Рідуш Б.* Печери Чернівецької області. С. 46-48.

²⁸ *Najta M.* Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiej // *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I. I. S. Sękowskiego.* Warszawa, 1824. T. I. S. 155.

²⁹ *Рідуш Б.* Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // *Археологічні студії.* 2008. Вип. 3. С. 232.

³⁰ *Нечитайло П. О.* Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // *Магістеріум.* 2003. Вип. 11: Археологічні студії. С. 75-82.

³¹ *Ільків М.* «Печера між скель» на шляху турецького війська у Хотинській війні 1621 р. // *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат: Матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. До 50-ліття експедиції в Тустані (30 вересня – 1 жовтня 2021 р., Львів-Урич).* Львів, 2021. С. 39.

течією. Діставшись Траянового валу³² східніше сучасного с. Подвірне, воно повернуло на північ давньою і найбільш короткою дорогою до Хотина (рис. 4).

За 1,8 км північніше згадуваного с. Стальнівці, що біля цього шляху, знаходиться пануючий над околицями пагорб із пласкою вершиною. Серед місцевого населення він відомий як Горб Турка (молд. Dealul Turcului), а перекази пов'язують походження цієї назви з місцем розташування у давнину табору турецького війська³³. Легенда принципово різниться від поширених чи не в кожному населеному пункті Буковини і Хотинщини розповідей про заховане «турецьке золото» і справді могла виникнути під враженнями від кількаденного привалу величезної османської армії в 1621 р.³⁴

³² Відомий також як Турецький вал.

³³ Висловлюю щирю подяку кандидату історичних наук, асистенту кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича *Олександрю Валерійовичу Руснаку* за надану інформацію.

³⁴ З подіями 1621 р. пов'язані й інші перекази, історичне підґрунтя яких потребує ретельної перевірки. Так, у верхів'ї Розкопінського яру біля однойменного села Чернівецької області знаходиться після поранення Петро Сагайдачний (за матеріалами розвідок краєзнавця із Сокирянщини *Ігоря Швеця*). У Новоселицькому районі, де колись проходили турецькі війська, відомі перекази про слонів і коней (інформацію люб'язно надала старша наукова співробітниця Чернівецького обласного краєзнавчого музею *Лєся Віталіївна Колодій*). Безсумнівно, враження від вигляду вельми екзотичних для місцевого населення слонів Османа II залишили в народній пам'яті глибокий слід. Яскраве підтвердження цьому – знахідка фрагменту керамічної пічної кахлі із зображенням бойового слона з погоничем і датою «16(21)», яка була виявлена в с. Громи на Черкащині, див.: *Федорук А.* Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів Османа II в битві під Хотиним 1621 р. за писемними звітками, іконографією та матеріалами археології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2020. Вип. 29. С. 466-467, мал. 1.

Більше того, вагомість переказу посилює доволі стійкий мікротопонім. Саме у вигляді характерних мікротопонімів серед населення регіону збереглися пам'яті навіть про середньовічні об'єкти³⁵. Найвища на шляху від Пруту до Дністра ділянка (понад 300 м н.р.м.) чудово підходила для розміщення табору, спостереження та контролю над обширною територією.

Зважаючи на запропоноване місце локалізації печери, виходить, що бій відбувся після переправи турецьких військ на лівий берег р. Прут, а не на правобережжі, як можна припустити з польського перекладу хроніки М. Наїми³⁶. Справді, важко погодитися з думкою, що козацький загін, який приблизно 25 серпня атакували татари біля впадіння струмка Радавець у Прут³⁷, стояв на місці два дні до приходу підкріплення від Османа II. Більш ймовірно, що під прикриттям табору запорожці продовжили рух у напрямку Хотина, під час якого їх і наздогнали передові турецькі підрозділи. Якщо вірити турецькому джерелу, інша частина козаків два дні також чинила супротив ворогові на протилежному березі ріки³⁸. Така реконструкція цілком узгоджується з розвідкою Н. Рашби та Л. Подгородецького, доповнюючи її: «... двісті козаків сховалися на правому березі Пруту в лісах, а близько сотні засіли в скалистій печері на лівому березі, біля дороги,

³⁵ *Ільків М.* Археологічні старожитності в народній пам'яті населення Буковини // Історія і сьогодення музею: головні аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (15-16 травня 2013 р.). Чернівці, 2013. С. 468-474.

³⁶ *Najima M.* Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiey. S. 155-156. Уточнені дати подій з хроніки, переведенні з ісламського на християнське літочислення, подані в українському перекладі О. Галенка та О. Тульчинського 2016 р.

³⁷ *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 66.

³⁸ *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 70.

по якій повинно було проходити військо султана, яке рухалося до Хотина»³⁹.

За словами молдавського літописця Мирона Костіна, впродовж цих кількох днів, тобто з 28 по 30 серпня, турки зупинилися на відпочинок⁴⁰. У певній мірі, з огляду на риторику польських і турецьких джерел, така стоянка була вимушена, спровокована атаками на козацький загін. Однак чи справді дві-три сотні запорожців могли зупинити багатотисячну армію на відкритій місцевості. Очевидно, що ні, оскільки навіть залишені в тилу турецьких військ, вони б не становили серйозної загрози.

Більше того, не можна вважати османське командування і особисто султана настільки необачними, щоб вони, заради захоплення і катування кількох десятків козаків, призупинили поспішний марш з метою завадити об'єднатися основним силам запорожців із рештою військ під Хотиним. Різні джерела фіксують протилежну ситуацію, коли Осман II і до бою з козацькими загонами, і після намагався всіляко прискорити просування армії на північ. Тому навряд чи основною причиною зупинки турецького війська з обозом на 2-3 дні могла стати чата запорожців або підхід розтягнутого на місцевості обозу. Що ж спонукало султана зупинитися?

«Могутній прорив»⁴¹. Запорозьке військо на чолі з Яковом Бородавкою 8 серпня 1621 р. переправилося на правий берег р. Дністер під Могилевом-Подільським, чим, власне, розпочало сухопутну фазу Хотинської війни⁴². Більшість козаків окремими загонами розсіялися територією Молдавського князівства, здійснюючи розвідувально-диверсійні операції на

³⁹ Раиба Н., *Подгородецкый Л.* Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. 1971. № 12. С. 80-84.

⁴⁰ Costin M. *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace.* Ediție critică. București, 1944. P. 57.

⁴¹ Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» – маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року // Зелена Буковина. 2005. № 1-2. С. 178.

⁴² Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 279.

шляху ворога і поповнюючи власні ресурси. Вони розорили околиці Сороки і Оргієва, дісталися Степанівців (рум. Ștefănești), звідки здійснювали рейди під Сучаву і Ясси⁴³.

Обстановка принципово змінилася з появою Петра Сагайдачного, який 21 серпня прибув із Варшави до Хотина. Врятувавшись від переслідування ворога, поранений у руку із яничарки, 25 серпня він таки дістався запорозького обозу під Могилевом (?) на Дністрі.

Козацьке військо зразу ж попрямувало на Хотин, а не в напрямку Степанівців, як того раніше хотіло польсько-литовське командування. Рухатися запорозькому обозу на Степанівці (лише по прямій – 85 км на південний захід від Могилева) як і особисто Петру Сагайдачному, про що неодноразово йдеться у польських джерелах, не було ніякого сенсу: цим шляхом уже неодноразово проходили запорозькі чати, тобто околиці були спустошені до підходу турецького війська; приблизно в той же час, – 25 серпня, – армія Османа II уже минала цей населений пункт, тому козацьке військо, спрямоване в цьому напрямку, вийшло б хіба у глибокий тил противника; навіть при зустрічі з ворогом сподіватися на успіх з боку козаків було б зовсім не раціонально.

Як показало розгортання подій, прямувати до Степанівців ніхто не збирався. Тому, дуже ймовірно, стосовно даного епізоду в джерелах відобразилися не реальні наміри командування військ Речі Посполитої, а результат шпигунської гри з метою дезінформувати ворога⁴⁴. Якщо це і справді так, то

⁴³ *Мицик Ю.* Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. // *Архіви України.* 2004. № 1-2 (253). С. 110.

⁴⁴ Проблема з турецьким шпіонажем у польсько-литовському таборі стояла дуже гостро. І справа була, очевидно, не лише в перебіжчиках чи розвідниках серед купців та дипломатичних місій, а й шпигунах серед офіцерських чинів. Яскравий приклад цього пов'язаний зі смертю Я. К. Ходкевича, про що, незважаючи на намагання приховати навіть серед власного війська, стало відомо туркам уже через кілька годин.

видимих результатів не було: турки не змінили напрямку руху і не знизили темпів пересування.

Шлях від Могилева до Хотина, який становить орієнтовно 110 км, запорожці подолали за тиждень⁴⁵. Очевидно, вони рухалися переважно по підвищених ділянках Пруто-Дністровського вододілу, де місцевість більш рівнинна, без характерних для придністровських ландшафтів високих і стрімких скелястих схилів і глибоких каньйоноподібних ярів. Лише так можна було використовувати для прикриття рухомий табір, без якого було не обійтися через постійні напади ворога.

Впродовж кількох днів атаки татарів і окремих підрозділів турків фактично не припинялися. Є підстави вважати, що, попри високі бойові якості запорожців, ворог чинив дуже сильний тиск і втрати серед козаків, відповідно, були не настільки мізерними, як то фігурує в деяких польських джерелах⁴⁶.

Про орієнтовні втрати козаків у Молдавії та на шляху до Хотина можуть говорити дані компутів запорозького війська. Так, у липневому реєстрі налічувалося 44100 осіб у складі 15 полків, тоді як наступний компут фіксує 38820 козаків і 13 полків⁴⁷. Припускаємо, що останній список було складено під Хотиною у перших числах вересня після концентрації тут всіх козацьких сил. Формувати реєстр у районі Могилева не було змісту з двох причин: 1) втрат чи дезертирства серед козаків при переході українськими землями не було і статистика фактично залишалася незмінною, тобто не було навіть потреби в черговому компуті; 2) після переходу через Дністер 8 серпня значна частина війська була й надалі розосереджена по північній та центральній Молдавії, що унеможливлювало б

⁴⁵ *Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р.* С. 23.

⁴⁶ *Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 44; Jana hrabi z Ostroroga Dziennik wyprawy chocimskiej // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 18.*

⁴⁷ *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 118-119, 123.

підрахунок як такий. Тобто, очевидно, дорогою до Хотина і, можливо, у перші дні боїв під Хотиним, полягло близько 5280 запорожців. Прикметно, що про загибель п'яти тисяч козаків у Молдавії повідомляє також вірменський хроніст Аксент Кам'янецький⁴⁸.

У проміжку між 26 та 28 серпня, через «два переходи» після переправи, відбулася найбільш масштабна на цьому відрізку дороги битва з військом кримського хана Джанібек-Гірея та ордою Кантеміра-мурзи, який чекав у засідці на правому фланзі. Сили татар були вельми значними. За листом від хана до Османа II, у бій з козаками вступило 50 000 во-яків⁴⁹. За донесенням Іштвана Радагі від 28 серпня, татар у турецькому обозі на той час справді не було⁵⁰.

Раптовим нападом татари вдерлися у козацький стан, завдаючи дошкульних втрат і грабуючи вози. Запорожцям вдалося відбити атаку, але це змусило їх відійти й «оточитися табором у степовій глушині»⁵¹. Ще цілий день козацька

⁴⁸ *Агон и Аксент Каменаці*. Каменецкая хроника // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. Хотин, 2011. С. 94.

⁴⁹ *Алекберлі М. А.* Хотинська війна (1621 р.) // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. Хотин, 2011. С. 169-170; *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 67; *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 230. Багато джерел передають неправдоподібно завищені цифри – 160 000 або й 210 000, див.: *Лист хелмінського воєводи Вайгера* // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. VIII. С. 249; *Агон и Аксент Каменаці*. Каменецкая хроника. С. 91. Загальна чисельність татар у 15 000 – навпаки, є зовсім заниженою, див.: *Podhorodecki L.* Chocim 1621. Warszawa, 2008. S. 95. Вони б не могли становити серйозної загрози козацькому обозу.

⁵⁰ *Реляція шпіона Іштвана Радагі*. С. 231.

⁵¹ Відступу козаків на протилежний лівий берег Дністра, як то запропоновано у резюме від перекладачів до відповідного повідомлення «Історії Наїми», не було, див.: *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69. Хоча цілком ймовірно, що в екстремому випадку командування Війська Запорозького могло розглядати варіант відходу на подільський берег Дністра зручним

кіннота билася з ворогом у полі, втративши близько 800-1000 чоловік убитими та пораненими⁵².

Вказівка на місце, куди відступив і окопався козацький обоз, збереглася в листі Тороса Торосовича з табору військ Речі Посполитої під Хотином від 31 серпня 1621 р. Очевидно, автор належав до тих вірменських купців, які користувалися пільгами з боку турецької адміністрації та могли вільно пересуватися і торгувати на території Туреччини та її васальних держав навіть під час бойових дій 1620-1621 рр.⁵³. Знаючись на місцевості та безперешкодно подорожуючи, купці під прикриттям торгівлі нерідко займалися шпіонажем. Тож із листа довідуємося, що 28 серпня козаки прорвалися крізь татарське військо і стали біля «Komorowa w Wołoszech, cztery miłe od obozu»⁵⁴. Однозначно, що мова йде про сучасне село Комарів Дністровського (раніше Кельменецького) району Чернівецької області⁵⁵, яке справді лежить на відстані близько 40 км від Хотина.

За 2,3 км на захід від цього населеного пункту, на невеликому мису високого правого берега струмка⁵⁶, в урочищі з

бродом у районі затопленого с. Атаки і вже лівобережжям рухатися вверх за течією до Хотина.

⁵² *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69; *Реляція татарського жовніра Чегера // Жерела до історії України-Руси.* Львів, 1908. Т. VIII. С. 231; *Лист хелмінського воєводи Вайгера // Там само.* С. 249; *Алекберлі М. А.* Хотинська війна (1621 р.). С. 169-170; *Podhorodecki L.* Chocim 1621. S. 83.

⁵³ *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. Київ, 1993. С. 13.

⁵⁴ *Мищик Ю.* Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. С. 110.

⁵⁵ Це одна із перших писемних згадок про населений пункт. Наступна з відомих – 7 серпня 1665 р., див.: *Карпенко Ю. О.* Топонімія східних районів Чернівецької області. Чернівці, 1965. С. 29; *Історія міст і сіл Української РСР.* Чернівецька область. Київ, 1969. С. 333.

⁵⁶ Зараз безіменний, на карті першої половини XX ст. фігурує під назвою Ratova.

характерною назвою Замчисько збереглися рештки укріплень, які попередньо можна ідентифікувати з місцем розташування табору запорозького війська (рис. 5). Підпрямокутної форми майданчик 200×240 м захищений із трьох сторін ровом (глибина – до 1 м; ширина – близько 1,5 м) та валоподібним викидом по обидва боки від нього (висота – до 0,5 м; ширина – до 2 м).

Він плавно понижується відповідно до площини мису в західному напрямку. Північно- та південно-західні сторони місцями ескарповані. З південного заходу периметр обмежений високим і стрімким кам'янистим схилом (рис. 6). Тут же виходить на поверхню товтрова гряда вапняків, у найвищій скелі якої з боку яру присутній зовсім мініатюрний грот (вхідний отвір – орієнтовно 1×1 м, глибина – 1,5 м) зі слідами кіптяви на поверхні та незначним глинистим заповненням на долівці.

У цій же частині майданчика з підвищенням рельєфу і зручній для всебічного огляду, а також західніше від нього простежуються рештки траншей Другої світової війни (?), спрямовані вістрям оборони на південний захід у бік яру. Зовсім поряд на мису західніше та на північний захід від укріплення, на вершині та схилах яру виходять джерела, що вирізняє дану місцевість від довколишніх підвищених ділянок рельєфу. Комарівська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Петраускаса, яка виявила і обстежила пам'ятку в 2016 р., зафіксувала на її території фрагменти керамічного посуду пізньоантичного часу й пізнього середньовіччя⁵⁷.

Ефективна оборона фортифікацій того часу передбачала їх правильну геометричну форму. Тому прямокутна форма укріплень є загалом характерною для раннього нового часу. Наприклад, прямокутний об'єкт менших розмірів (120×80 м) розглядається як потенційні рештки табору німецької піхоти у

⁵⁷ *Петраускас О. В., Авраменко М. О., Милян Т. Р., Діденко С. В., Надвірняк О. В.* Дослідження біля с. Комарів // Археологічні дослідження в Україні 2016. Київ, 2018. С. 308.

Говтвянській битві 1638 р.⁵⁸. Такої ж форми Гребінківське городище на Полтавщині (130×110 м)⁵⁹, городища Івангород (51×66 м) і Старі Бабани (110×100 м) на Черкащині⁶⁰, укріплені садиби полковників Г. Кондратьєва (110×50 м)⁶¹ і М. Самойловича (150×90 м), городища Вільне (100-130×80 м) та Курган (острог Возок, 75×55 м), укріплений табір селітроварів Степне (79×45 м), городища першої половини XVII ст. Уцькове (74×38×81 м) і Ярославець (28-35×30 м) на Сумщині⁶², городища й рештки оборонних дворів Стопчатів (50×55 м), Заріччя (125×120 м), Люча II (50×60 м), Пістинь III (70×80 м), Рожнів (90×80 м), міські укріплення Добротова (300×300 м) на Прикарпатті⁶³. Прямокутний периметр оборони має укріплення на о. Городище на Нижньому Дніпрі (255×100 м), одна зі сторін якого захищена природно без штучних фортифікацій⁶⁴.

⁵⁸ Шерстюк В., Яремченко В. Говтвянська битва 1638 р.: історико-археологічна реконструкція // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2016. Вип. 25. С. 41, рис. 2.

⁵⁹ Шерстюк В. Говтвянське та Гребінківське городища пізньосередньовічного часу на Полтавщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2009. Вип. 18. С. 120-121, рис. 1.

⁶⁰ Діденко О. Городища Уманського полку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 1998. Вип. 7. С. 145, 146, рис. 1, 2.

⁶¹ Осадчий Є. Укріплені садиби козацького часу Північного Сходу Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2010. Вип. 19. С. 54, рис. 1.

⁶² Осадчий Є. М., Коротя О. В. Замки та фортеці Сумщини XVII-XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ, 2015. С. 28, 33-34, 73-74, 113, 135, 142.

⁶³ Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М. Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури у 2 т. Львів, 2011. С. 51, 81-82, 84-85, 106, 121, 127-128.

⁶⁴ Ленченко В. Томаківська Січ в джерелах XVI – XIX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2010. Вип. 19. С. 258, рис. 3.

У деяких випадках по кутах прямокутної в плані фортифікації чи й посеред довгих куртин облаштували виступи на зразок ронделів, бастионів чи башт: табір литовських військ під Лоевом 1649 р.⁶⁵, городище 30-х років XVII ст. Засулля (Новий острог, 80-50×45 м), острог Олешня (240×80 м), городище 2 біля с. Сосонка середини XVII ст. (250×100-40 м) на Слобожанщині⁶⁶, городище Низкиничі на Волині (близько 60×60 м)⁶⁷, оборонні двори Білі Ослави (90×60 м), Великий Ключів (70×40 м), Люча I (160×100 м), Печеніжин (90×90 м), Уторопи (100×90 м) на Гуцульщині⁶⁸, ймовірно, укріплення в м. Маріуполь⁶⁹ та м. Самарь⁷⁰ тощо.

Не викликає сумнівів, що у листі Тороса Торосовича, як і в повідомленнях інших джерел, йде мова саме про основний козацький табір з усім обозом, а не про один з окремих підрозділів, розісланих на південь та південний захід. Звідси зрозуміло, чому на заклик запорожців з-під Комарова про підмогу Я. К. Ходкевич відправив із Хотина назустріч для супроводу аж дванадцять тисяч польсько-литовського війська

⁶⁵ *Волков Н. А.* Оборонительные сооружения Буларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама ванн Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске // Научные материалы по истории фортификации. Архангельск, 2016. Вып. 2. С. 41, рис. 1.

⁶⁶ *Осадчий С. М., Коротя О. В.* Замки та фортеці Сумщини XVII-XVIII ст. С. 54, 89-90, 110-112.

⁶⁷ *Мазурик Ю.* Городище доби пізнього середньовіччя в с. Низкиничі на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2003. Вип. 12. С. 67-69, рис. 2.

⁶⁸ *Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М.* Старожитності Гуцульщини. С. 72-75, 103-105, 114-116, 139-141.

⁶⁹ *Кучугура Л.* Археологічне вивчення Кальміуської паланки // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2010. Вип. 19. С. 80, рис. 2.

⁷⁰ *Бінкевич В., Каменко В.* Про час виникнення та місцезнаходження козацького містечка Самарь // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2003. Вип. 12. С. 25, мал. 1.

під керівництвом Потоцького, Ференцбаха й інших⁷¹. Умістити все запорозьке військо укріплення у Комарові, звісно, не могло, але в цьому і не було потреби, оскільки значний відсоток козаків ще залишався на чатах по Молдавії. По-друге, багато запорожців були кінними (не менше чверті від загальної кількості) і діяли у відкритому бою за межами табору⁷². Таким чином, укріплений табір у даному випадку більше призначався для захисту піхоти, обслуги обозу і, звісно, артилерії. По-третє, укріплений майданчик площею приблизно 4,5 га має доволі значні розміри у порівнянні з наведеними вище аналогіями фортифікацій козацької доби та міг вмістити чимале військо.

З огляду на те, що обоз Війська Запорозького був змушений відступити на північ від свого маршруту орієнтовно на 10 км, власне основний бій 26-27 серпня мав відбутися в районі сучасного села Іванівці (західна околиця) (рис. 7). Лише звідси можна було пройти до Комарова на доволі вузькій ділянці вододілу між урвищами у верхів'ях Атацького та Поливаного ярів. Оскільки битва розпочалася під час привалу через два переходи після переправи в районі Могилева, то виходить, що цю відстань, – орієнтовно 60 км, – козацьке військо пододало за два дні (25-26 серпня).

Натомість шлях після бою від Комарова до Хотина, – приблизно 52 км, – запорожці пройшли за чотири дні (29 серпня – 1 вересня). Таку різницю в швидкості просування війська (відповідно, 30 км / день і 13 км / день) виправдано пояснити тим, що першу ділянку маршруту воно рухалося без

⁷¹ Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. С. 110. Наведена чисельність, припускаємо, завищена.

⁷² Ще на козацькій раді 15-17 червня 1621 р. в Сухій Діброві на р. Мокрий Кагарлик, очевидно, що однією із вимог набору на службу в похід проти турків була наявність коня. Крім того, учасник подій шляхтич Я. Чаплінський подав кількість кінних запорожців, які прибули під Хотин, значно більшою, ніж піших, див.: Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 129, 136.

обтяжливого прикриття по всьому периметру із возів – своєрідного *Wagenburg*.

Зупинка козацького війська на відпочинок без облаштування табору із возів, як те передбачали подібні обставини, стала значним прорахунком. Саме тому, очевидно, татарам вдалося увірватися в козацький обоз, завдати відчутних втрат, пограбувати вози та відтіснити його на північ від шляху на Хотин. З іншого боку, якби татари такими силами справді увірвалися у сформований із возів табір, то результат бою для козаків міг бути досить трагічний – укріплення перетворилося б на пастку. Тому, скоріш за все, запорожці лише після відступу під Комарів через зростання небезпеки перетворили рухомий табір на стаціонарний оборонний пункт: розпрягли тварин, скували ланцюгами і обкопали вози, що було традиційним для козацької тактики (рис. 8)⁷³.

Після того, як атака ворога була відбита, бій закінчився і татари відійшли, козацьке військо, уже під прикриттям повноцінного табору, відновило рух на захід. Така реконструкція загалом узгоджується із думкою П. М. Саса, що запорожці були змушені утворити із возів похідний табір («Сагайдачний вишикував військо табором»), сповільнивши свій рух⁷⁴. Тільки от вірогіднішою датою формування вагенбурга є не 25, а 28 серпня⁷⁵, що узгоджується зі швидкістю руху обозу та відступом перед татарськими ордами.

Повідомлення про останню фазу руху запорозького війська до Хотина присутнє в німецькомовній «Короткій реляції» 1621 р.: «Коли козаки зрозуміли, що вони заслабі вистояти перед такою атакою, вони вийшли зі свого табору, щоб з'єднатися з іншими загонами, які мали їхній польовий табір за п'ять миль дороги звідти, при панові генералові (*Я. К. Ходкевичі – авт.*), вишикувалися в бойовий порядок, розпо-

⁷³ *Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.* / Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свешніков І. К. та ін. Київ, 1997. С. 31.

⁷⁴ *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 293.

⁷⁵ *Лист хелмінського воєводи Вайгера.* С. 249.

діливши загони між своїми хоругвами, і розпочали могутній прорив прямо через табір турків і татар. Протягом всього цього походу вони були готові стати до битви з ворогом і відкинути [його], і повсякчас велася захисна стрілянина»⁷⁶.

Однак автор, який у стислі терміни уклав реляцію на основі листів-рапортів польського командування з-під Хотина до королівського двору, помилково відніс цитовані вище події до 4 вересня, на що звернули увагу вже перекладачі й коментатори джерела⁷⁷. Якщо відштовхуватися від запропонованої ними для даного випадку розміру милі (7,5 км), то теж приблизно отримуємо відстань від Хотина до Комарова.

Уточнення перебігу та наслідків битви основної частини козацького війська з татарами і турками, яка відбулася 26-27 серпня, спонукає до чергових роздумів про час і причини усунення Якова Бородавки з посади гетьмана і її заміщення Петром Сагайдачним. Детально проаналізувавши дані з цього приводу, П. М. Сас констатує факт, що інформація джерел часто суперечлива й тенденційна. Так, під 29 серпня ця подія відзначена в щоденнику Я. Собеського. У П. Збігневського повідомлення про скинення Бородавки датуються 31 серпня. Це ж число фігурує в щоденнику Я. Остророга. За хронікою Аксента Кам'янецького, заміна на гетьманстві відбулася аж 12 вересня, тобто уже під час боїв під Хотиним.

На основі співставлення даних П. М. Сас вважає, що козацька рада, на якій змінили гетьманів, відбулася під Могилевом 25 серпня⁷⁸. Однак, як слушно зазначає дослідник, вказані у польських джерелах причини зміщення, а згодом і страти Бородавки надто нечіткі, мають переважно ідейний характер і не відображають суті проблеми як такої: зволікання з прибуттям до Хотина, недостатня кількість провіанту і фуражу, заги-

⁷⁶ Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» – маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. С. 178.

⁷⁷ Там само. С. 181.

⁷⁸ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 283-288.

бель частини запорожців під час рейдів Молдавією чи навіть підозра у зраді⁷⁹.

Адже справді, до прибуття під Хотин, жодне із цих звинувачень було б недоречним. Бородавка навпаки дотримувався попередніх домовленостей із поляками: вслід за ними переправив козацьке військо на правий берег Дністра й здійснював диверсійні операції на шляху турків, очікував запорозького посла із Варшави, тобто Сагайдачного, щоб діяти надалі згідно досягнутих там домовленостей. Як знак лояльності та готовності до подальших спільних дій гетьман відправив до Хотина посольство на чолі з Михайлом Дорошенком, яке прибуло в табір Речі Посполитої 24 серпня, а після появи Сагайдачного військо без зволікання рушило на з'єднання з польсько-литовськими силами. Тому жодних вагомих підстав для переобрання гетьмана на раді під Могилевом, як то може видатися з оповіді в щоденнику Собеського⁸⁰, невідомо.

Натомість, якщо припустити, що переобрання гетьмана під Могилевом не відбулося, то однією із причин цього в подальшому могли стати саме події біля Комарова. Організований без належного прикриття і розвідки марш основних сил козацького війська з обозом мало не призвів до катастрофи. Звісно, що захист обозу також був послаблений і через відсутність значної кількості козаків, яких Бородавка розіслав по Молдавії⁸¹. Згадується в турецькій хроніці і надмірне споживання в козацькому таборі вина, що спровокувало нічний ворожий напад⁸² і перегукується із звинуваченнями Бородавки у зловживанні алкоголем.

⁷⁹ Там само. С. 288-290.

⁸⁰ *Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 123.

⁸¹ Наприклад, один із таких запорозьких загонів, який прийшов із рейду по Молдавії до Хотина 31 серпня, мав чисельність три тисячі чоловік.

⁸² *Kasalak K., Gündüz T. Osman'ın Hotin seferi (1621)* // OTAM Dergisi. Ankara, 2003. Sayı 14. P. 141.

Про наслідки битви козаків із татарами і турками красномовно говорять слова Я. Собеського від 27 серпня стосовно реакції в польсько-литовському таборі під Хотиним: «Пронеслася чутка, ніби запорожці зовсім не прийдуть. Відчай відбивався на обличчях солдатів і старшин; голови схилюлись; чуто було тихе нарікання, коли сумна звістка передавалася по наметах. Схвильований Ходкевич обмірковував можливості зарадити лиху»⁸³. Враховуючи всі обставини, версія про переобрання запорожцями гетьмана під Комаровом є досить вірогідною.

Значних втрат у битві зазнали й татари, в т. ч. з числа знатних воїнів. Хан відправив гінця до султана, щоб повідомити про успіхи і попросити підмоги для подальших дій⁸⁴. Осман II відрядив значний корпус із 25 (!) гарматами, але ще до його прибуття козаки пробилися крізь татарський заслін і продовжили рух до польсько-литовського табору.

Як бачимо, зупинка основних османських військ неподалік р. Прут у часі фактично співпадає з козацько-татарською битвою поблизу Іванівців-Комарова. Очевидно, за попередніми результатами останньої турецьке командування вважало, що запорожці не в силах надалі чинити достойний опір і, що головне, не прорвуть татарську блокаду й не дістануться, принаймні вчасно, Хотина.

Це і було, припускаємо, основною причиною кількадечної стоянки армії Османа II, який старався одночасно винищувати окремі козацькі загони, зокрема й обложений у печері. Саме з

⁸³ *Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р.* С. 23.

⁸⁴ Гонець татарського хана повідомив про це 26 серпня на зупинці Конджан, див.: *Наїма М. Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу.* С. 69; на турецькій мові – *Kocana* чи *Kotçany* (див.: *Kasalak K., Gündüz T. Osman'in Hotin seferi (1621).* P. 140), у польській транслітерації – *pod Konczanami* (див.: *Naima M. Ztargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiey.* S. 154), ймовірно, сучасне село Котюжани (молд. *Cotiujeni*) Бричанського району Молдови. Населений пункт розташований, до речі, майже по прямій приблизно на півдорозі між с. Іванівці та місцем переправи через р. Прут біля струмка Радавець.

Попруття було зручно перекидати підрозділи на північний схід для ударів по козацькому обозу.

Такий висновок турецького командування виявився надто передчасним і, відповідно, хибним. Султан не очікував настільки сильної напористості від запорожців. Як Кантемір-мурза, так і власне турецька частина війська вважали винним Джанібєка-Гірея, якому так і не вдалося розбити чи остаточно зупинити козацьке військо⁸⁵. Поспішне відновлення просування османської армії на північ було надто пізнім – запорозький табір зовсім недалеко від основних сил ворога все ж таки встиг прослизнути і дістатися Хотина на півдоби раніше.

Отже, у результаті співставлення даних різних категорій джерел деталізовано шлях пересування запорозьких і турецьких військ Пруто-Дністровським межиріччям та запропоновано локалізацію двох боїв на підступах до Хотина: невеликого загону біля с. Стальнівці та основного обозу Війська Запорозького в районі сіл Іванівці – Комарів. З першим пунктом є підстави ідентифікувати печеру Буковинка, тоді як з другим – рештки укріплень в уроч. Замчисько. Очевидно, що обидва епізоди воєнної кампанії були пов'язаними – армія Османа II зупинилася на час успішних дій татарської частини війська проти козацького обозу. Подальше опрацювання джерел, польові дослідження (насамперед археологічні) дозволять уточнити локалізацію та характеристики різних об'єктів на Пруто-Дністровському театрі бойових дій Хотинської війни.

Ілюстрації:

⁸⁵ *Реляція шпіона Іствана Радагі*. С. 231; *Реляція татарського жовніра Чегера*. С. 231-232. Через це ж, очевидно, 2 вересня під Хотином хан з острахом з'явився на аудієнцію до Османа II, див.: *Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу*. С. 71.

Рис. 1. Варіанти реконструкції руху військ до Хотина в 1621 р. (1 – за Nabialek 2006; 2 – за Сас 2013).

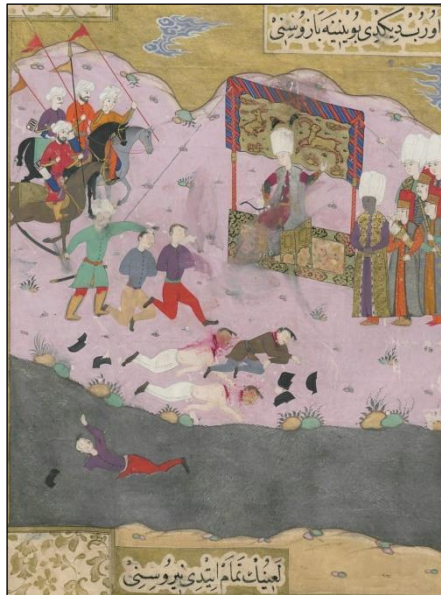

Рис. 2. Осман II розстрілює з лука полоненого козака-втікача (мініатюра з хроніки «Şehnâme-i Nâdirî»).

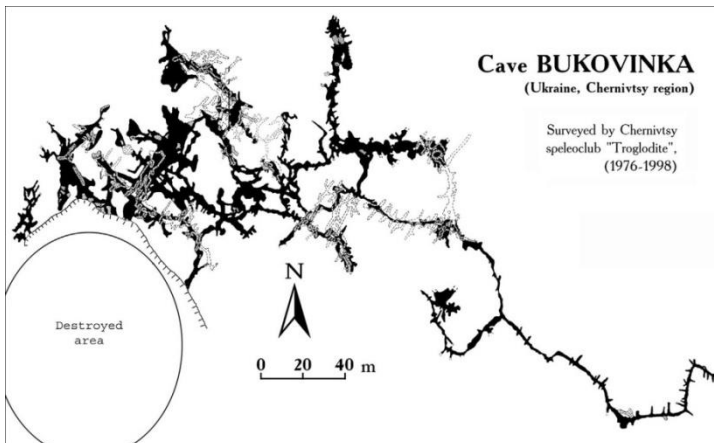

Рис. 3. План печери Буковинка (за Bondar, Ridush 2014).

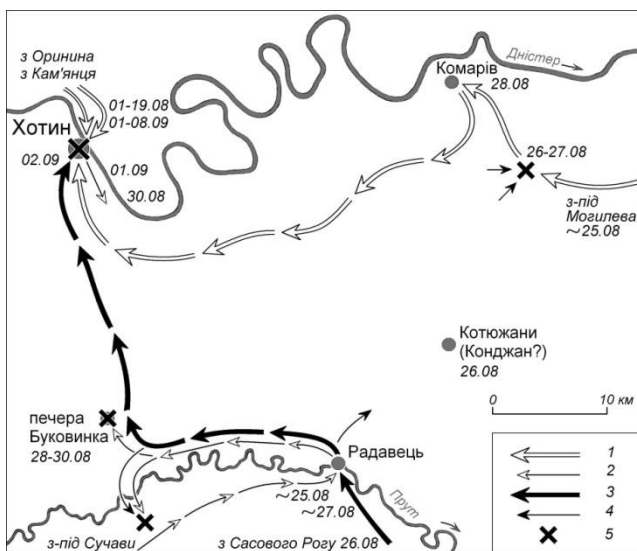

Рис. 4. Картохсхема просування військ до Хотина упродовж 1 серпня – 2 вересня 1621 р.: 1 – основні частини війська Речі Посполитої (з Оринина та Кам’янця – польсько-литовське військо; з-під Могилева – запорозькі козаки); 2 – окремі підрозділи армії Речі Посполитої; 3 – основне військо Османської імперії; 4 – окремі частини армії Османа II; 5 – місця боїв.

Рис. 5. Рештки укріплень біля с. Комарів, уроч. Замчисько (аерофотознімок Google Earth).

Рис. 6. Городище Комарів-Замчисько: центральна та західна частини укріпленого майданчика (вверху, вигляд із півдня); західний кут майданчика і кам'янистий схил яру (внизу, вигляд зі сходу).

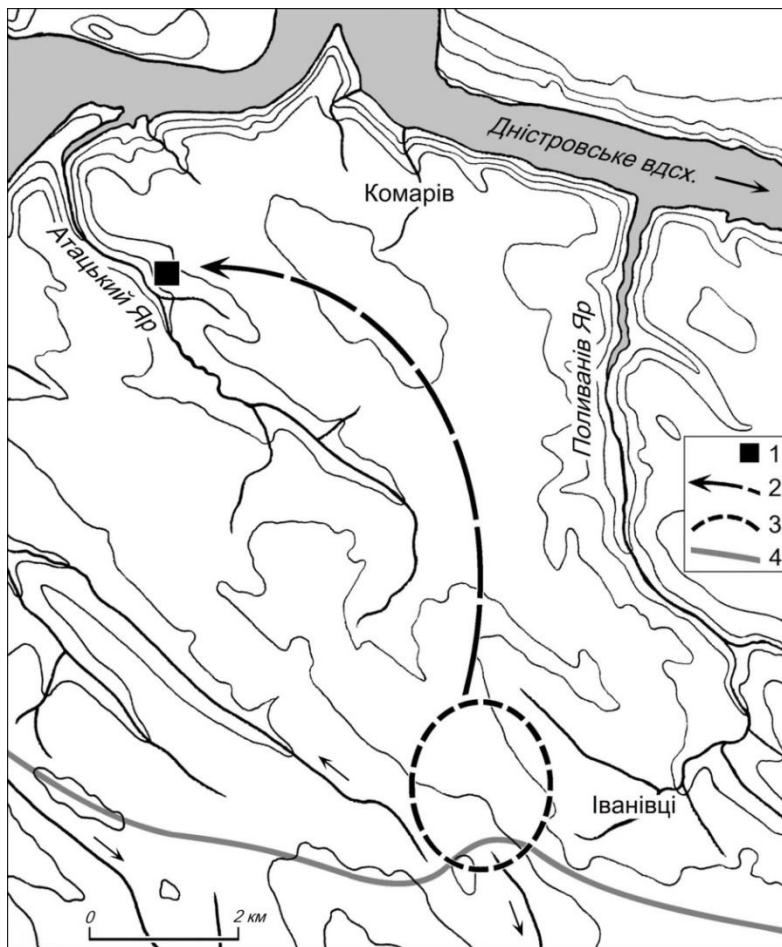

Рис. 7. План-реконструкція козацько-татарської битви 26-27 серпня 1621 р. в районі Іванівців – Комарова.

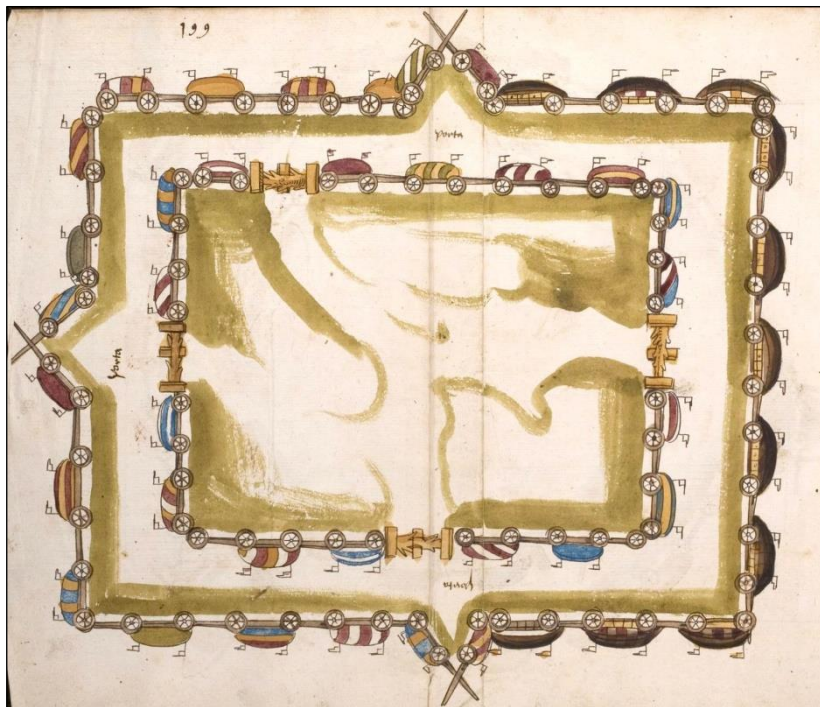

Рис. 8. Укріплений возами табір (за Франц Хельм «Книга практичних мистецтв», 1535).

Відомості про авторів

Вирський Дмитро, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

Ільків Микола, кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ковалець Тарас, кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Константинов Валентин, доктор історичних наук, Інститут Історії, Міністерство Освіти і Досліджень Республіки Молдови; Тираспольський Державний Університет в Кишиневі.

Луняк Євген, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Любий Андрей, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Білорусі стародавнього часу та середніх віків історичного факультету Білоруського державного університету (Мінськ).

Любая Алёна, кандидат історичних наук, професор кафедри історико-культурної спадщини Білорусі Республіканського інституту вищої школи (Мінськ).

Позняков Денис, завідувач музейно-освітнім відділом державного історико-культурного заповідника «Хотинська фортеця».

Сас Петро, доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

Степанков Валерій, доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Федорук Андрій, кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

Юга Олександр, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, заступник декана історичного

факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Збірник наукових праць

Хотин-1621: 400 років пам'яті

На обкладинці: Вид згори на Хотинський замок з околицею.
На звороті: Уламок кахлі XVII-XVIII ст. з-під Умані із зображенням
«мотиву Хотина-1621» – бойового слона

Оригінал-макет та комп'ютерну верстку підготував:
Дмитро Вирський

Підписано до друку 16.XII.2021. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 14. Обл. вид. арк. 15.
Наклад 100. Зам. 82. 2021 р.
Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.